

Олександр АЛМАЗОВ (Москва)

**ВІДПОВІДЬ НА РЕЦЕНЗІЮ
(МАСЛАК В. НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ГЕТЬМАНА
ІВАНА САМОЙЛОВИЧА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ)**

Я вдячний шановному панові Маслакові за його рецензію, яка, крім книги Кирила Кочегарова, також присвячена моїй роботі¹. Відрадно усвідомлювати, що моя робота не залишилася непоміченою представниками професійної спільноти. Автор рецензії виявив у книжці зроблені мною вдалі зауваження, зокрема, я вперше, як він зазначив, акцентував увагу на освіті як складовій частині внутрішнього світу гетьмана Івана Самойловича². Однак це, мабуть, єдине, що В. І. Маслакові вдалося вдалим у моїй роботі, в іншому ж він піддав її критиці.

Я не проти критики. Навпаки, критичні зауваження колег, як правило, дають авторові змогу поглянути на свою працю з несподіваних ракурсів, виявити нові аспекти поставлених проблем, виправити помилки і недоопрацювання в рамках подальшої роботи над темою і т. ін.

Окремі зауваження В. І. Маслака виглядають цілком конструктивними. Так, автор рецензії заявив, що в моїй книжці не сказано нічого конкретного щодо ставлення гетьмана Самойловича до Андрусівського перемир'я (1667 р.)³. Я не виключаю, що в майбутньому з'явиться 2-е видання моєї праці і, якщо знайду в джерелах відомості, які проллють світло на це питання, обов'язково додам відповідний матеріал.

Проте я вирішив написати відповідь на рецензію, оскільки не можу погодитися з основною думкою її автора – звинуваченням на мою адресу в тому, що я нібито дотримуюся великодержавних поглядів. Я категорично не згоден із запропонованим В. І. Маслаком баченням моєї книжки.

Автор рецензії неодноразово звинуватив мене в тому, що я, на його думку, підганяю під свою “великодержавну схему” факти й обходжу мовчанням ті, які не можна підігнати. До того ж він, як видається, сам винайшов для моєї роботи цю схему, тому при прочитанні рецензії складається враження,

¹ Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії [Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – 288 с.; Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.] // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 721–726.

² Там само. – С. 726.

³ Там само. – С. 724.

що він читав мою книжку дуже не уважно. Далі розгляну основні положення рецензії.

В. І. Маслак стверджує, що “згідно з Алмазовим, гетьман нібито не мав права на надання (мова про пожалування земель. – *О. А.*) та мав випрошувати його в царя”⁴. На с. 44 моєї роботи, на яку послався автор рецензії, мова йде про переговори щодо затвердження царем Олексієм Михайловичем російсько-українських договірних статей, прийнятих на Глухівській раді (1669), про те, що старшина, посилаючи до Москви посольство на чолі з Самойловичем, розраховувала серед іншого на його прагнення домогтися розширення земельних прав старшини, щоб у перспективі вони зрівнялися з земельними правами “служилых людей по отечеству”. У цьому місці книжки нічого не говориться про право гетьмана на дарування земель старшині. Цього питання стосовно періоду гетьманства Самойловича я торкнувся в § 4 розділу II: сталий порядок передбачав право гетьмана наділяти старшину землею і право царя затверджувати гетьманські пожалування⁵.

Далі автор рецензії, не посилаючись на документи чи на роботи дослідників, які доводили б його тезу, стверджує, що “насправді старшина постійно змагалася проти спроб Московії привласнити це право”⁶. Однак далеко не всі представники української козацької старшини виступали проти того, що цар розглядав себе як верховного власника всіх земель у Гетьманщині. Навпаки, багато з них із власної ініціативи прагнули отримати підтвердження свого права на володіння землею у царя⁷. Крім того, для деяких представників старшини, особливо для гетьманів, політична інтеграція Війська Запорозького з Росією давала можливість розширити свої земельні володіння за рахунок російських земель.

Шановний автор рецензії обурився тим, що я, на його думку, вважаю загальноприйнятим використання категорії “зради царю” щодо антиросійських дій гетьманів І. Виговського та І. Брюховецького⁸. Тут В. І. Маслак мене зрозумів неправильно, тому доречно роз’яснити мою позицію з цього питання. Мені відомі й інші точки зору стосовно “зради царю”, зокрема Т. Г. Таїрової-Яковлевої, яка сприймає некоректним використання терміна “зрада”, оскільки вважає російсько-українські договірні статті рівноправними міжнародними договорами, які українська сторона могла в будь-який момент розірвати в односторонньому порядку⁹. Однак такого роду позиції ґрунтуються на уявленнях та інтересах української старшини. Притому термін “зрада” передбачає порушення присяги царю, яку давали зазначені

⁴ Там само. – С. 722.

⁵ *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – С. 92–93.

⁶ *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 722.

⁷ Так, напр., київський полковник К. Солонина в 1676 р. в Москві просив про затвердження гетьманського універсалу, згідно з яким йому було надано землі з 5-ма селами: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 92–93.

⁸ *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 722.

⁹ *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Мазепа. – М., 2007. – С. 219–220.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

гетьмани при вступі на гетьманську посаду, і, як видається, цілком адекватно відображає сприйняття відповідних кроків гетьманів їхніми сучасниками в Москві.

В. І. Маслак приписав мені точку зору, згідно з якою відмінності української політичної і економічної культури від російської в другій половині XVII ст. нібито пояснювалися виключно впливом зовнішніх факторів. У моїй книжці цього немає, нічого подібного я ніколи не писав і раніше. Я вважаю, що в українській політичній та економічній традиції і культурі досить самобутніх і унікальних елементів. Водночас не можна не визнавати, що українська культура, як і інші, відчувала вплив культур сусідніх народів.

На доказ свого зазначеного твердження шановний рецензент неточно процитував мою фразу: згідно з його версією, відносини гетьмана Самойловича з царями будувалися з елементами “польського етикету”¹⁰. У книзі ж сказано: “...посольського етикету” (тобто дипломатичного)¹¹. Сенс змінився кардинально: в обміні посольствами і дипломатичному етикеті немає нічого специфічно польського.

В. І. Маслак неправильно інтерпретував мою думку про те, що наявність у Гетьманщині свого грошового обігу ґрунтувалася на звичці місцевого населення до польської монетної системи. На його думку, цей висновок зроблено нібито з метою довести згадане твердження про несамотійність української культури¹². Однак на тій самій сторінці у своїй книжці я навів ще одне пояснення: населення Лівобережної України не поспішало переходити на російську грошову систему через її незручності, оскільки вона в той час не передбачала великих номіналів. Рецензент про це промовчав.

В. І. Маслак також заявив, що я нібито відкинув праці російських істориків права на зламі XIX–XX ст., які писали про історико-правове значення Переяславських російсько-українських договірних статей 1654 р.¹³. Однак чи має сенс присвячувати історіографічний огляд працям, в яких немає жодного слова про гетьмана Самойловича і період його гетьманства? Стосовно “відкинутих” мною досліджень, де йдеться про політичні концепції української еліти, вершиною яких, на думку автора рецензії, стали Гадяцька унія 1658 р., Жердевські статті 1659 р., “світоглядні альтернативи” (?) П. Дорошенка, І. Мазепи і мазепинців¹⁴, то я не торкався цих сюжетів свідомо, оскільки інакше б політичний портрет гетьмана Самойловича розчинився у надзвичайно широкому історичному контексті¹⁵, а моя книжка перетворилася би на посібник з історії України, що аж ніяк не було моєю метою.

¹⁰ Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 723.

¹¹ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 182.

¹² Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 723.

¹³ Там само. – С. 724.

¹⁴ Там само.

¹⁵ В іншому місці рецензії автор якраз дорікнув мені, що я, як він вважає, не вписав діяльність гетьмана у більш широкий контекст історії Гетьманщини: Там само. – С. 725.

В. І. Маслак зазначив, що я нібито нічого конкретного не сказав стосовно реакції гетьмана “на зруйнування Чигирин в 1678 г.”¹⁶. Але у книжці сказано, що Іван Самойлович був проти віддачі Чигирин Османській імперії і після рішення боярина Г. Г. Ромодановського щодо залишення Чигирин посварився з головнокомандувачем¹⁷.

Шановний рецензент навів також положення з моєї книжки, згідно з яким Самойлович брав участь у повстанні під проводом гетьмана І. Брюховецького (1668), “пішовши за течією” і не розібравшись у ситуації¹⁸. Тут, мабуть, доречно пояснити мою позицію з цього питання. Як мені видається, Самойлович брав участь в антиросійському повстанні, оскільки воно спиралося на невдоволення населення. Якби герой моєї роботи виступив проти І. Брюховецького, то, ймовірно, він би втратив не тільки старшинський уряд, але, можливо, і життя.

В. І. Маслак твердить, що нібито про позицію Самойловича щодо Вічного миру (1686) між Росією і Річчю Посполитою я говорю “скоромовкою, повністю ігноруючи його гострі антмосковські висловлювання, включаючи заборони згадувати в українських церквах царське ім’я”¹⁹. Однак я цілком достатньо місця у книжці присвятив розгляду позиції гетьмана щодо Вічного миру, зазначивши, що він був категоричним противником Вічного миру, а також заборонив урочистий молебень на честь підписання договору²⁰. В. І. Маслак, не обтяжуючи себе посиланнями на праці дослідників, присвячених цьому питанню, або на джерела, пише про “заборони згадувати в українських церквах царське ім’я”, тоді як навіть представники старшини, які подали на гетьмана донос в 1687 р., і в яких явно не було резону вигорджувати його перед Москвою, писали про заборону молебнів на честь укладення Вічного миру²¹.

Автор рецензії дорікнув мені також, що я не використав “Статті” Івана Самойловича від 27 січня 1686 р., введені в науковий обіг В. Станіславським. На це зауважу, що зазначена В. І. Маслаком публікація мені була відома під час написання книжки, в чому може переконатися кожен охочий²². До того

¹⁶ Там само. – С. 724.

¹⁷ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 158–159.

¹⁸ В лапках наведено фразу В. І. Маслака, котру він взяв не з моєї роботи, а видав сам для посилення ефекту: *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 724.

¹⁹ Там само.

²⁰ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 147–149, 219.

²¹ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 298; Маркевич Н. А. История Малороссии. – М., 1842. – Т. IV. – № XXIII. – С. 128; Яковлева Т. Г. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 194.

²² Я допустив хибодрук в короткому бібліографічному описі цієї публікації: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 281.

ж я користувався “інструкцією”, даною гетьманом Самойловичем його синові Григорію та військовому осавулу І. Мазепі в січні 1686 р., опублікованою Д. М. Бантишем-Каменським²³. Ця “інструкція” близька за змістом до “статей”, які опублікував В. Станіславський²⁴. Крім того, і самі зазначені “статті” В. І. Маслак інтерпретував неточно. Він написав, що нібито “українська сторона”, виступивши категорично проти укладення Вічного миру, навела у “статтях” розгорнуті аргументи, серед яких було “красномовне нагадування про добровільність об’єднання Гетьманщини з Московією через особистість царя”²⁵. Однак, як правильно зазначив В. Станіславський, “статті” були створені тоді, коли в Москві вже прийняли рішення укласти Вічний мир з Річчю Посполитою, а наведений автором рецензії аргумент був застосований на користь тези про недоцільність виплати Варшаві грошової субсидії на ведення війни з Османською імперією²⁶.

В. І. Маслак помилково зазначив, що в монографії я нібито не висловив своєї позиції щодо того, чи прагнув Самойлович залишити гетьманську булаву в своїй родині, і якщо гетьман цього прагнув, то це ставить під сумнів тезу про “москвоцентризм” гетьмана²⁷. По-перше, з цього питання я висловив свою точку зору в книжці²⁸. По-друге, намагання Самойловича передати гетьманську владу одному із синів зовсім не суперечило його проросійській політиці. Навпаки, гетьман сподівався на підтримку Москви в цьому питанні, тому прагнув породичатися з російським боярством²⁹.

В цілому ж, за В. І. Маслаком, виходить, що я нібито або обійшов увагою, або згадав коротко про всі дії Самойловича, котрі не вкладаються в уявлення про нього як про проросійського гетьмана. Я ж прагнув показати суперечливість особистості героя книжки. Зокрема, я не змовчав про незгоду Самойловича з певними кроками Москви, так само як і про його дії, що викликали деяке невдоволення в Москві, а роздуми про його позицію щодо Вічного миру 1686 р. я навіть подав у висновках³⁰.

Крім того, мене надзвичайно здивувала заява автора рецензії, що, мовляв, мені довелося “багато чим пожертвувати” заради схеми, і це особливо добре видно В. І. Маслакові, коли він порівнює мою книжку з роботами

²³ Див.: Там само. – С. 146–147. “Инструкция”: *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории... – С. 289–296.

²⁴ Детальніше див.: *Станіславський В.* “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії ХІ–ХVІІІ століть. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 351–352.

²⁵ *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

²⁶ *Станіславський В.* “Статті” гетьмана Івана Самойловича... – С. 352, 353, 373.

²⁷ *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

²⁸ Див.: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 57–59.

²⁹ Як відзначив К. А. Кочегаров, матримоніальна політика Самойловича не сприяла політичному унезалеженню Гетьманщини: *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – С. 181.

³⁰ *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 146–149, 232–234.

Т. В. Чухліба і Т. Г. Таїрової-Яковлевої³¹. Хоча, як мені видається, саме над працями Т. В. Чухліба тяжіє концепція полівасалітетної підлеглості (мова йде про стратегію поведінки гетьманів, котрі служили відразу декільком монархам і тим самим зберігали самостійність від них)³², яка, мабуть, не може бути застосована до низки українських гетьманів, зокрема й до Самойловича. Останній, кажучи словами Я. А. Лазарева, був прихильником “моновасалітету”, тобто служби виключно одному монарху, в даному випадку – російському царю³³. У своїй книжці я навів аргументи на користь того, що, всупереч твердженням Т. В. Чухліба, Самойлович не мав таємних від Москви контактів з Кримським ханством³⁴.

Що стосується нарисів, який Самойловичу в своїй книжці про українських гетьманів присвятила Т. Г. Таїрова-Яковлева, то ця й інші праці дослідниці, що мають стосунок до теми моєї монографії, були мною уважно вивчені й враховані при роботі над книжкою. Несправедливо було б стверджувати, що я категорично відкидаю всі творчі напрацювання Т. Г. Таїрової-Яковлевої та сперечаюся з кожною її думкою виключно з духу протиріччя. У деяких питаннях з нею не можна не погодитися³⁵. Однак, хоч думка ця і банальна, але від того не менш правильна – наука не може існувати без дискусії, для її розвитку важливо, щоб дослідники між собою сперечалися. Ось і мені теж довелося оскаржити цілу низку висновків, зроблених Т. Г. Таїровою-Яковлевою, зокрема у книжці “Гетьмани України: Історії про славу, трагедії і мужність”³⁶.

На думку автора рецензії, я недостатньо місця приділив відносинам Самойловича і гетьмана Правобережної України П. Дорошенка (1665–1676)³⁷. У зв’язку з цим поясню, що я свідомо не включив до своєї роботи цілу низку деталей і подробиць цих відносин у 1673–1676 рр., оскільки у попередній історіографії вони дуже добре висвітлені порівняно з іншими питаннями, що стосуються героя моєї монографії. Притому ж, коли я працював над книжкою, мені, на жаль, були недоступні три найбільші роботи, присвячені

³¹ Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

³² Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 25.

³³ Про “моновасалітет” див. детальніше: Лазарев Я. А. “Ласковий телок двух маток сосёт”: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII – первой трети XVIII вв. (в порядке дискуссии с Т. В. Чухлибом) // Исторический вестник. История – свидетельница времён. – М., 2013. – Т. IV (CL1). – С. 213.

³⁴ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 163–164.

³⁵ Див., напр.: Там само. – С. 220.

³⁶ Див. детальніше мою рецензію на книжку Т. Г. Таїрової-Яковлевої, присвячену українським гетьманам, в тому числі й Самойловичу: Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой “Гетманы Украины: Истории о славе, трагедиях и мужестве” (М.; СПб., 2011. – 470 с.) // Меншиковские чтения – 2011: Матер. чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12–13 ноября 2011 г. – СПб., 2012. – Вып. 8. – С. 147–157.

³⁷ Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Петрові Дорошенку³⁸. Що ж стосується зауваження автора рецензії, що відносини з Дорошенком показані тільки в контексті боротьби двох гетьманів за контроль над Правобережною Україною, то, по-перше, в книжці також розглянуто аспект, який стосувався справи про змову проти Самойловича стародубського полковника П. Рославця і ніжинського протопопа Симеона Адамовича³⁹, по-друге, існує об'єктивна обмеженість джерельної бази, що не дає змоги розглянути всі аспекти відносин гетьманів.

В. І. Маслак навів у своїй рецензії цитату з моєї роботи про т. зв. “великий згін” 1679 р.: “Крім того, так званий «згін» допоміг врятувати багатьох мешканців Правобережної України від навернення в рабство татарами з подальшим продажем на невольничих ринках”. При цьому рецензент представив дану мою думку⁴⁰ як аргумент, що свідчить про незнання мною “реалій” українсько-татарського співіснування⁴¹. Проте В. І. Маслак у своїй рецензії не навів ніяких доказів свого твердження, так само як і посилань на роботи, де було б представлено аргументи на користь його можливої істинності. Тим часом у моїй книжці читач може знайти докази того, що висловлена мною думка правильна. Так, у 1675 р. гетьман Петро Дорошенко як оплату татарам за їхню військову допомогу дав їм можливість узяти в полон безліч нелояльних йому жителів Правобережної України⁴². Набіги татар поряд з практично безупинними протягом багатьох років військовими діями стали однією з найважливіших причин занепаду Правобережної України до кінця 1670-х рр.

Підводячи підсумок, ще раз дякую шановному авторові рецензії за увагу до моєї роботи. Однак закликаю повторно звернутися до моєї книжки, відмовившись на цей раз від апріорних схем. Упевнений, що уважніше прочитання моєї роботи дасть можливість зняти значну частину критичних зауважень автора.

*Авторизований переклад з російської
Григорія Старикова*

³⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011.

³⁹ *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 213.

⁴⁰ Ця думка не моя, однак я погоджуюсь з Г. В. Ходиревою, яка її висловила: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 132.

⁴¹ *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

⁴² Див.: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 123.